

BARBARA CICHORSKA

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II

 <https://orcid.org/0009-0001-7302-6741>

email: b.cichorska@gmail.com

PRAWO DO PRAKTYK RELIGIJNYCH OSÓB POZBAWIONYCH WOLNOŚCI

The right of persons deprived of liberty to religious practices

Abstrakt: Wolność religijna stanowi jedno z podstawowych praw przysługujących każdemu człowiekowi, niezależnie od wyznawanej przez niego religii czy światopoglądu. Jednym z elementów wolności religijnej jest prawo do wykonywania praktyk religijnych bez względu na sytuację osobistą i miejsce pobytu. Zgodnie z polskim prawodawstwem prawo do praktyk religijnych mają wszyscy ludzie, także osoby pozbawione wolności. Celem niniejszego artykułu jest analiza przepisów polskiego prawa dotyczących osób pozbawionych wolności na skutek wykonywania kary pozbawienia wolności, z uwzględnieniem kary pozbawienia wolności wykonywanej w systemie dozoru elektronicznego lub stosowania środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania i zwrócenie uwagi na problemy w realizacji tego prawa.

Słowa kluczowe: wolność religijna, prawo do praktyk religijnych, zakład karny, areszt śledczy, kara pozbawienia wolności, tymczasowe aresztowanie.

Abstract: Religious freedom is one of the basic rights of every person, regardless of their religion or worldview. One of the elements of religious freedom is the right to perform the religious practices regardless of personal situation and place of residence. According to Polish legislation the right to religious practices belongs to every human being, including the person in the condi-

BARBARA CICHORSKA – mgr prawa, adwokat wpisany na listę Okręgowej Izby Adwokackiej w Katowicach, doradca obywatelski. Mgr lic. prawa kanonicznego. Od października 2023 r. doktorant w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Od września 2022 r. do sierpnia 2023 r. obrońca węzła małżeńskiego w Sądzie Metropolitalnym w Katowicach. W okresie listopad 2021 r. – czerwiec 2022 r. pracownik Kurii Metropolitalnej w Katowicach.

tions of penitentiary isolation. The aim of the article is to analyze Polish legal regulations in the field of rights of a convicted person as a result of execution of a prison sentence taking into account the penalty of imprisonment executed under the electronic surveillance system or applying a preventive measure in the form of temporary arrest drawing attention to problems in the implementation of this right.

Key words: religious freedom, the right to religious practices, prison, detention centre, prison sentence, pretrial detention.

Pojęcie wolności religijnej

Wolność religijna jest jedną z podstawowych wolności człowieka i obywatela. Prawo do wolności religijnej przysługuje wszystkim ludziom, niezależnie od wyznawanej religii czy innego światopoglądu. Człowiek jako istota wolna i rozumna może dokonać samodzielnego wyboru w zakresie wyznawanych wartości (Świst, 2018, 145). Pod pojęciem wolności religijnej rozumieć należy uprawnienie do samookreślenia siebie w sprawach religijnych. Takie określenie wolności religijnej stanowi jej ujęcie w znaczeniu pozytywnym. W znaczeniu negatywnym wolnością religijną jest wolność od jakiegokolwiek przymusu ze strony innych osób, grup społecznych i władzy (Misztal, 1996, 44).

Wolność religijna może być także rozumiana w aspekcie wewnętrznym i zewnętrznym. W znaczeniu wewnętrznym wolność religijna stanowi zdolność osoby ludzkiej do podjęcia moralnego wyboru zgodnie z nakazem sumienia. W znaczeniu zewnętrznym natomiast polega na przyznaniu człowiekowi prawa do uzewnętrzniania swoich przekonań w życiu prywatnym i publicznym oraz wolności od zewnętrznego przymusu w manifestowaniu przekonań religijnych. Wolność religijna w wymiarze zewnętrznym podlega ochronie prawnej (Krukowski, 2000, 91).

Wolność religijna w dokumentach międzynarodowych

Prawo do wolności religijnej, jako jedno z podstawowych praw człowieka i obywatela, objęte zostało ochroną międzynarodową. Opracowanie norm międzynarodowych w drodze konwencji międzynarodowych, zainicjowane zostało po II wojnie światowej, w czasie której wewnątrzpaństwowe systemy prawne nie zapewniły ochrony praw i wolności człowieka. Wprowadzenie przepisów o zasięgu nie tylko regionalnym ale i uniwersalnym stanowić

miało zatem gwarancje wprowadzenia i przestrzegania praw i wolności człowieka przez poszczególne państwa. Gwarancje wolności stały się integralnym elementem dokumentów międzynarodowych. Kwestie dotyczące wolności religijnej wyrażone zostały m.in. w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych, Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności czy Deklaracji Organizacji Narodów Zjednoczonych o wyeliminowaniu wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych lub przekonań (Góralski, 2003, 110).

Wszystkie te dokumenty regulują kwestie dotyczące swobody wyznania, prawa do wolności myśli i sumienia. Zgodnie z zawartymi w dokumentach normami prawo do wolności religijnej obejmuje swoim zakresem swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów (Deklaracja, 1948, 10–12/177, Konwencja, 1950, 61/284, Pakt, 1966, 38/167).

Reguły Minimalne i Europejskie Reguły Więzienne

Istotne znaczenie dla sytuacji prawnej osób pozbawionych wolności mają Wytyczne Rady Europy we Wzorcowych Regułach Minimum Postępowania z Więźniami (Reguły Minimalne) i Europejskie Reguły Więzienne (ERW). Reguły te są co prawda jedynie rekomendacjami, jednak państwa, które podpisały w tym zakresie rezolucje, są zobowiązane do przestrzegania zawartych w nich wytycznych. Prawo osób pozbawionych wolności zapisane zostało w regułach 41 i 42 Reguł Minimalnych. Zgodnie z regułą 41 w zakładzie, w którym przebywa wystarczająca liczba więźniów tego samego wyznania, ustanawia się lub dopuszcza kanonicznie uprawnionego przedstawiciela tego wyznania. Kanonicznie uprawnionemu przedstawicielowi, ustanowionemu lub dopuszczonemu do sprawowania posługi w zakładzie umożliwia się odprawianie nabożeństw oraz składanie na osobności więźniom wizyt duszpasterskich w wymaganych przez daną religię przypadkach. Reguły Minimalne zezwalają każdemu więźniowi na zaspokojenie jego potrzeb życia religijnego przez uczestnictwo w nabożeństwach organizowanych w zakładzie oraz na posiadanie religijnych ksiąg dogmatycznych i pouczających w zakresie jego wyznania. Żadnemu więźniowi nie można odmówić dostępu do kanonicznie uprawnionego przedstawiciela jakiegokolwiek religii.

Zaspokajanie potrzeb religijnych osób pozbawionych wolności uregulowane zostało poprzez przyznanie prawa do uczestnictwa w nabożeństwach odbywających się w zakładzie karnym oraz posiadania książek na temat przestrzegania wskazań religijnych i obejmujących zasady wyznawanej religii (Nikołajew, 2013, 111).

Europejskie Reguły Więzienne wprowadzają zakaz dyskryminacji ze względu na religię i konieczność poszanowania przekonań religijnych. Zgodnie z zawartymi w nich normami rygor więzienny powinien być zorganizowany w taki sposób, żeby każdemu więźniowi umożliwić praktykowanie ich religii i wiary, uczestniczenie w nabożeństwach lub spotkaniach prowadzonych przez zaaprobowanych przedstawicieli tych religii lub wyznań, przyjmowanie wizyt duszpasterskich składanych przez przedstawicieli takich religii i wyznań oraz posiadanie książek lub literatury z zakresu ich religii lub wyznania. ERW wprowadziły także normy dotyczące wyżywienia odpowiadającego wymaganiom religijnym. Zgodnie z Regułą 22.1 więźniom wydaje się pożywienie uwzględniające ich wiek, zdrowie, formę fizyczną, religię, kulturę i rodzaj wykonywanej przez nich pracy (Kwieciński, 2015, 251).

Wolność religijna osób pozbawionych wolności w Konstytucji RP

Po rozpoczęciu w Polsce przemian ustrojowych w czerwcu 1989 r. zapoczątkowany został publiczny dialog zmierzający do wprowadzenia reform politycznych. Oznaczało to również podjęcie rozmów dotyczących m.in. przyznania kościołom i związkom wyznaniowym pełnej swobody w wypełnianiu ich funkcji religijnych i organizacyjnych, a także gwarancji indywidualnej wolności sumienia i wyznania. Na kwestie dotyczące wolności miały wpływ racje polityczne, doświadczenia Polski w dziedzinie tolerancji i wolności religijnej, a także dokumenty międzynarodowe.

Na gruncie prawa polskiego wolność religijna zagwarantowana została przez Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy i rozporządzenia, a także (w przypadku Kościoła katolickiego) – Konkordat.

Wolność religii została w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ujęta w znaczeniu instytucjonalnym i indywidualnym. Instytucjonalny aspekt wolności religijnej wyraża się w regulacji stosunków między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi (art. 25 ust. 1 Konstytucji), a także przyznaniu prawa do posiadania świątyń i innych miejsc kultu oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują (art. 53 ust. 2 i 4

Konstytucji). W aspekcie indywidualnym prawo to polega z kolei na przyznaniu każdemu człowiekowi wolności sumienia i religii (Świst, 2018, 145).

Takie ujęcie wolności religijnej zobowiązuje organy państwowe do zorganizowania m.in. duszpasterstwa wojskowego, więziennego i szpitalnego. Prawo do wykonywania praktyk religijnych jest bowiem niezależne od aktualnej sytuacji osobistej czy miejsca pobytu. Przysługuje zatem także osobom pozbawionym wolności na skutek orzeczenia wobec nich kary pozbawienia wolności lub zastosowania tymczasowego aresztowania (Dz.U. z 1997 Nr 78 poz. 483).

Podstawą uregulowania prawa osób pozbawionych wolności do korzystania z wolności religijnej jest art. 53 Konstytucji RP. Zgodnie z tym przepisem „wolność religii obejmuje [...] prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują” (Dz.U. z 1997 Nr 78 poz. 483). Norma ta znajduje zastosowanie w sytuacjach uzależnienia osoby od pewnego reżimu prawnego obowiązującego w miejscach, w których dana osoba przebywa (szpital, garnizon, zakład karny, areszt śledczy itd.).

Wolność religijna osób pozbawionych wolności w Konkordacie

Zgodnie z art. 17 Konkordatu Rzeczpospolita Polska zapewnia warunki do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych osobom przebywającym w zakładach penitencjarnych, wychowawczych i resocjalizacyjnych. Osobom tym zapewnia się w szczególności możliwość uczestniczenia we Mszy św. w niedziele i święta oraz w katechizacji i rekolekcjach, a także korzystania z indywidualnych posług religijnych (Dz.U. z 1998 r. Nr 318, poz. 51). Państwo polskie przyjęło na siebie obowiązek stworzenia w tych zakładach odpowiednich warunków do praktykowania religii i korzystania z posług religijnych w celu zapewnienia swoim obywatelom możliwości realizacji ich podstawowych praw. Kościół katolicki zobowiązał się z kolei do skierowania do tych placówek odpowiednich osób jako kapelanów (art. 17 ust. 3 Konkordatu). Obowiązkiem biskupa diecezjalnego jest zatroszczenie się o to, aby uprawnienia osób zamkniętych w zakładach karnych i aresztach śledczych mogły być realizowane w warunkach gwarantowanych przez państwo (Góralski, Adamczewski, 1994, 96–98).

Konkordat dotyczy wyłącznie stosunków pomiędzy państwem polskim a Kościołem katolickim. Jego uregulowania są jednak zgodne z Konstytucją, jako z nadrzędnym aktem prawnym, przepisy Konstytucji natomiast wpro-

wadzają zasadę równouprawnienia kościołów i związków wyznaniowych¹. Wobec takiego uregulowania sytuacji kościołów i związków wyznaniowych w doktrynie prawa wyznaniowego wyprowadza się zasadę, że uprawnienia jakie uzyskał Kościół katolicki w Konkordacie powinny zostać rozciągnięte na wszystkie kościoły i związki wyznaniowe (Mezglewski, 2004, 227).

Wolność religijna osób pozbawionych wolności w innych aktach prawnych

Kwestie dotyczące wolności religii zostały uregulowane również w aktach prawnych niższego rzędu, m.in. w Ustawie z dnia 17 maja 1989 r. O gwarancjach wolności sumienia i wyznania, ustawach wyznaniowych regulujących stosunek państwa polskiego do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych oraz w aktach wykonawczych.

Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania wprowadziła szczegółowe uregulowania dotyczące praw osób przebywających w zakładach karnych, zakładach poprawczych, okręgowych ośrodkach wychowawczych, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, aresztach śledczych oraz schroniskach dla nieletnich. Osoby te mają prawo do uczestnictwa w czynnościach i obrzędach religijnych, wypełniania obowiązków religijnych, obchodzenia świąt religijnych oraz prawo do posiadania i korzystania z przedmiotów potrzebnych do uprawiania kultu i praktyk religijnych. Kościołom i związkom wyznaniowym zagwarantowano prawo do udzielania posług religijnych osobom pozbawionym wolności.

Ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w RP reguluje sytuację prawną osób pozostających w izolacji penitencjarnej, uwzględniając specyficzne metody duszpasterskie, charakter tej grupy osób, a także ograniczenia wynikające z obowiązku zachowania bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku jednostek penitencjarnych. Ustawodawca przyznał osobom osadzonym prawo do wykonywania praktyk religijnych, uwzględniając wolność sumienia i wyznania, mając jednak również na uwadze ograniczenia wynikające z charakteru prowadzonych przeciwko tym osobom postępowań (Rakoczy, 2008, 219).

W ustawie osobno zostały uregulowane prawa osób tymczasowo aresztowanych, osób skazanych i nieletnich przebywających w okręgowych

¹ Konkordat został podpisany 28 lipca 1993 r., jednak wszedł w życie dopiero 25 kwietnia 1998 r., a więc po uchwaleniu Konstytucji (2 kwietnia 1997 r.).

ośrodkach wychowawczych, zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Osobą tymczasowo aresztowaną jest osoba, wobec której, w toku prowadzonego postępowania karnego, sąd zastosował środek zapobiegawczy w postaci tymczasowego aresztowania dla zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania przygotowawczego lub sądowego. Osobą skazaną jest z kolei osoba, co do której zapadł prawomocny wyrok skazujący (w rozumieniu Ustawy – na karę bezwzględnego pozbawienia wolności, co oznacza pobyt tej osoby w warunkach izolacji penitencjarnej) (Dz.U. z 2022 r., poz. 1375 z późn. zm.).

Zgodnie z Ustawą osoby tymczasowo aresztowane mogą wykonywać praktyki religijne i uczestniczyć we Mszy św. transmitowanej przez środki masowego przekazywania oraz, za zgodą organu, do którego dyspozycji pozostają, korzystać z indywidualnej posługi religijnej. Tymczasowo aresztowany może zatem swobodnie oddawać się praktykom religijnym takim jak post, modlitwa, jednak udział we Mszy św. został takiej osobie ograniczony do uczestnictwa poprzez środki masowego przekazu. Uzasadnione jest to specyfiką stosowanego środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania, który ma na celu zabezpieczenie prawidłowego toku toczącego się wobec niego postępowania (Rakoczy, 2008, 219).

Osobom skazanym zapewnia się z kolei możliwość wykonywania praktyk religijnych, korzystania z posług religijnych oraz uczestniczenia we Mszy św. odprawianej w niedziele i święta w odpowiednio przystosowanym pomieszczeniu w zakładzie, w którym przebywają. Osobom, które nie mogą uczestniczyć we Mszy św. odprawianej na terenie zakładu, należy zapewnić możliwość wysłuchania Mszy św. transmitowanej przez środki masowego przekazywania. Nieletnim przebywającym w okręgowych ośrodkach wychowawczych, zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich zapewnia się możliwość wykonywania praktyk religijnych, korzystania z katechizacji i posług religijnych, uczestniczenia we Mszy św. w niedziele i święta. Nieletnim, którzy nie mogą uczestniczyć we Mszy św., należy zapewnić możliwość wysłuchania Mszy św. transmitowanej przez środki masowego przekazywania (Dz.U. z 2019 r., poz. 1347, z późn. zm.).

Podobne uregulowania dotyczące prawa osób pozbawionych wolności zostały wprowadzone w indywidualnych ustawach dotyczących stosunku państwa polskiego do innych kościołów czy związków wyznaniowych, m.in.:

- Ustawie z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2023 r. Nr 8, z późn. zm.);

- Ustawie z dnia 13 maja 1994 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2015 r. Nr 43, z późn. zm.);
- Ustawie z dnia 13 maja 1994 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2015 r. Nr 483, z późn. zm.);
- Ustawie z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2015 r. Nr 13, z późn. zm.);
- Ustawie z dnia 4 lipca 1991 r. o Stosunku Państwa do Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2014 r. Nr 1726, z późn. zm.);
- Ustawie z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2014 r. Nr 1798, z późn. zm.).

Wolność religijna w Kodeksie karnym wykonawczym z 1997 r.

W prawie polskim ustawą szczegółowo regulującą sytuację prawną osób pozbawionych wolności jest Kodeks karny wykonawczy (kkw). Osobami pozbawionymi wolności są nie tylko osoby prawomocnie skazane na odbywanie takiej kary, ale również osoby tymczasowo aresztowane dla zabezpieczenia prowadzonego postępowania (a więc jeszcze przed wydaniem wyroku w sprawie). Przepisy kkw dotyczą wszystkich tych osób. Różnica w ich traktowaniu w zakresie przysługujących im praw i wolności wynika wyłącznie z ich odmiennego statusu w procesie. Osoba tymczasowo aresztowana korzysta z takich uprawnień, jakie przysługują skazanemu odbywającemu karę pozbawienia wolności, mogą jednak być wobec niej stosowane takie ograniczenia, które są konieczne do zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania karnego (art. 209 kkw i art. 214 kkw) (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm.).

Zapewnienie osobom pozbawionym wolności prawa do praktyk religijnych stanowi realizację zasady humanitaryzmu, w szczególności poszanowania godności człowieka. W doktrynie wskazuje się, że ochrona godności osoby ludzkiej ma na celu ochronę jej człowieczeństwa (Complak, 2002, 68). Przez sam fakt popełnienia przestępstwa sprawca nie traci bowiem praw i wolności obywatelskich, przez które należy rozumieć uprawnienia za-

gwarantowane w Konstytucji RP i przysługujące każdemu obywatelowi (Dąbkiewicz, 2020, [10.02.2023]).

Wolność religijna w rozumieniu przepisów kodeksu stanowi prawo osoby osadzonej do:

- wykonywania praktyk religijnych w warunkach zakładu karnego;
- korzystania z posług religijnych;
- bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne;
- słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu;
- posiadania w tym celu książek, pism i przedmiotów;
- uczestniczenia w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii;
- brania udziału w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego;
- spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego skazany należy;
- odwiedzin skazanych w pomieszczeniach, w których przebywają, przez duchownych kościoła lub innego związku wyznaniowego (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm).

Osobom pozbawionym wolności dla praktykowania wyznania zapewnia się prawo do posiadania niezbędnych w tym celu książek, pism i przedmiotów. Mogą one posiadać Biblię, inne święte księgi, książeczki do nabożeństwa, krzyżyki, różańce, święte obrazki, książki oraz czasopisma o charakterze religijnym. Przedmioty te osoby osadzone mogą posiadać w celi mieszkalnej, choć skazani powinni mieć możliwość posiadania takich przedmiotów również poza celą (np. w bibliotece zakładu) (Sitarz, Jaworska-Wieloch, 2017, 117–148).

Osoby pozbawione wolności nie mogą być w żaden sposób zmuszane do praktykowania religii lub wiary, uczestniczenia w obrzędach lub spotkaniach religijnych, brania udziału w praktykach religijnych lub przyjmowania wizyt składanych przez przedstawicieli jakiegokolwiek religii i wyznania. Mają prawo do uczestniczenia w nabożeństwach i spotkaniach, także indywidualnych, o charakterze religijnym, które odbywają się w kaplicy lub innym odpowiednio przystosowanym do tego celu pomieszczeniu albo miejscu na terenie zakładu karnego lub aresztu śledczego. Rygor więzienny powinien zostać zorganizowany w sposób pozwalający więźniom na praktykowanie ich religii i wiary (Dąbkiewicz, 2020, [10.02.2023]).

Istotne znaczenie dla charakteru uczestnictwa w nabożeństwach ma typ zakładu, w którym przebywają osadzeni. Skazani odbywający karę w zakła-

dach typu zamkniętego są doprowadzani do pomieszczeń i miejsc, w których odbywają się nabożeństwa lub spotkania religijne, przez funkcjonariuszy Służby Więziennej. Natomiast skazani odbywający karę w zakładach typu półotwartego lub otwartego udają się do tych pomieszczeń i miejsc bez dozoru funkcjonariusza w ustalonej kolejności. Praktyki i posługi religijne o charakterze indywidualnym mogą odbywać się również w celach mieszkalnych, szpitalnych i izbach chorych, jeżeli nie zakłócają obowiązujących w zakładzie zasad porządku i bezpieczeństwa oraz jeżeli zapewnione są warunki prywatności wykonywania tych praktyk i posług. Typ zakładu karnego wpływa zatem jedynie na sposób korzystania przez skazanych z prawa do wolności religijnej (Dz.U. z 2003 r. Nr 1546, poz. 159).

Osoby tymczasowo aresztowane, zgodnie z art. 212b kkw, mogą bezpośrednio uczestniczyć w nabożeństwach, spotkaniach religijnych i nauce religii, tylko w oddziale, w którym są osadzone (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm.).

Porządek wewnętrzny w zakresie wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych dyrektor zakładu ustala w porozumieniu z duchownymi Kościołów lub innych związków wyznaniowych, wykonującymi posługi religijne w zakładzie. W porozumieniu z kapelanami ustala on zasady i kolejność korzystania przez poszczególne grupy skazanych z pomieszczeń i miejsc, gdzie odbywają się nabożeństwa i spotkania o charakterze religijnym. Podejmując decyzję, musi mieć na względzie porządek i bezpieczeństwo zakładu oraz wielkość tych pomieszczeń i miejsc (Kwieciński, 2015, 251).

Problemem, na który wskazuje się w literaturze, jest brak uwzględnienia indywidualnych potrzeb osadzonych co do częstotliwości odprawianych nabożeństw. Częstotliwość udziału w spowiedzi lub Mszy św., wynikająca z fizycznej obecności duchownego w więzieniu, jest dla niektórych z nich zbyt mała. Liczba sprawowanych nabożeństw uzależniona jest również od wymiaru posługi kapelańskiej w danym zakładzie. Wobec dużej liczby osadzonych i małej liczby sprawowanych nabożeństw w zakładach karnych i aresztach śledczych może dochodzić do limitowania osadzonym posługi sakramentalnej, która stanowi jedną z form wolności religijnej (Sitarz, Jaworska-Wieloch, 2017, 117–148).

Jednocześnie podnoszone jest, że na praktyczne problemy napotyka w Polsce realizacja prawa do wolności religijnej osób wyznania innego niż katolicyzm. Nie ulega oczywiście wątpliwości, że osoby innych wyznań mają prawo do wykonywania praktyk religijnych na terenie zakładu kar-

nego, o ile pomiędzy państwem polskim a religią lub związkiem wyznaniowym została zawarta umowa międzynarodowa. Ograniczeniem dla ich faktycznej realizacji jest jednak zbyt mała liczba kaplic na terenie zakładu oraz przygotowanie ich w głównej mierze do posługi Kościoła katolickiego (Kilińska-Pękacz, 2019, 47).

Osoby pozbawione wolności mają prawo do słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu. Jest to forma uczestnictwa w nabożeństwach dostępna dla każdego. Nie jest zależna od ewentualnych problemów organizacyjnych mogących występować w danym zakładzie z uwagi na zbyt małą liczbę kapelanów danego wyznania lub konieczność odseparowania więźnia od innych osadzonych. Radiowęzeł zakładowy pozwala także na transmitowanie nabożeństw do cel, w których skazani nie posiadają własnego odbiornika telewizyjnego lub radiowego. W wielu zakładach duszpasterze wykorzystują radiowęzeł, aby dotrzeć do całej jednostki penitencjarnej. Słuchanie nabożeństw stanowi, co oczywiste, prawo, a nie obowiązek osadzonego. Wobec tego przymusowe włączanie głośnych audycji religijnych uznawane jest za godzące w wolność religijną skazanych. Respektowanie prawa do słuchania transmisji nabożeństw nie może godzić w prawa innych osadzonych, przebywających w tej samej celi wieloosobowej. Problemem może zatem okazać się sytuacja, w której część osadzonych chce słuchać transmisji, część natomiast nie chce. W sytuacji, w której jeden z osadzonych chciałby słuchać tego rodzaju audycji, a inny nie będzie sobie tego życzył, wskazane jest włączanie radiowęzła z taką treścią jedynie w czasie nieobecności drugiego osadzonego (na przykład w czasie jego spaceru lub zajęć świetlicowych) (Sitarz, Jaworska-Wieloch, 2017, 117–148).

Prawo do korzystania z wolności religijnej może być również realizowane przez odpowiednią dietę, np. zastępowanie produktów wieprzowych innym mięsem. Zgodnie z art. 109 kkw osoba przebywająca w zakładzie karnym lub areszcie śledczym otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki z uwzględnieniem rodzaju wykonywanej pracy i wieku skazanego, a w miarę możliwości także wymogów religijnych i kulturowych. Osoby pozbawione wolności mają zatem prawo do uwzględnienia ich tradycji religijnych, mających wpływ na spożywane posiłki, o ile jest to możliwe w danym zakładzie. Obowiązek przygotowywania posiłków właściwych dla wyznania osoby osadzonej został nałożony na administrację zakładu (Kilińska-Pękacz, 2019, 29).

W literaturze podnosi się jednak, że prawa osadzonych w zakresie stosowania odpowiedniej dla danego wyznania diety nie są respektowane

w pełny sposób. W praktyce pojawia się problem respektowania prawa do wolności religijnej w tym aspekcie osób należących w Polsce do mniejszości wyznaniowej.

Przywołać w tym miejscu należy wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Jakóbski przeciwko Polsce, w której to sprawie osoba wyznania buddyjskiego nie otrzymała diety bezmięsnej pomimo składanych w tym zakresie wniosków do administracji zakładu (Kilińska-Pękacz, 2019, 43). Trybunał zwrócił uwagę w wyroku, że odmowa zapewnienia więźniowi diety bezmięsnej w zakładzie karnym, która byłaby zgodna z nakazami jego wyznania, naruszała jego prawo do uzewnętrzniania swej religii poprzez przestrzeganie zasad buddyzmu. Przestrzeganie zasad dotyczących diety może być uznawane za bezpośrednie wyrażanie swych przekonań w praktyce, a prośba o zapewnienie osadzonemu bezmięsnych posiłków nie wymaga szczególnego sposobu przygotowania ani specjalnych produktów (Wyrok ETPCz z 7 grudnia 2010 r., 18429/06, [6.11.2023]).

Należy zauważyć, że art. 109 kkw wprowadza co prawda możliwość uwzględnienia przy przygotowywaniu posiłków wymogów religijnych, nie stanowi jednak w sposób pełny realizacji norm międzynarodowych i europejskich. Od administracji danego zakładu zależy bowiem wprowadzenie określonej diety dla poszczególnych osadzonych. Ustawodawca zobowiązał administrację do brania pod uwagę wymogów religijnych i kulturowych poszczególnych osadzonych, pozostawił jednak możliwość dowolnej interpretacji tego przepisu poprzez wskazanie, że wymogi te mają być brane pod uwagę „w miarę możliwości”. Wobec powyższego w doktrynie zgłaszany jest postulat zmiany prawa w tym zakresie (Nikołajew, 2015, 165). Należy wskazać, że administracja zakładu ma możliwość realizacji nałożonego na nią obowiązku nie tylko poprzez dostarczanie osobom osadzonym gotowych posiłków, ale również poprzez umożliwienie zakupu w kantynie określonych półproduktów dla przygotowania posiłku we własnym zakresie, zwiększenie dopuszczalnego ciężaru otrzymywanej paczki żywnościowej (Kwieciński, 2015, 258). Jednak również takie rozwiązania napotykają w praktyce na utrudnienia.

Wolność religijna daje osadzonym także prawo do korzystania z sakramentów. W literaturze wskazuje się, że katolicy mogą bez istotnych ograniczeń korzystać z sakramentu małżeństwa, chrztu, bierzmowania i namaszczenia chorych (Sitarz, Jaworska-Wieloch, 2017, 117–148). Kodeks karny wykonawczy nie wprowadza co prawda odrębnego prawa osób pozbawionych wolności do zawarcia związku małżeńskiego na terenie jednostki

penitencjarnej, problem ten jednak pojawia się w literaturze branżowej skierowanej do Służby Więziennej, w związku z niekorzystnymi dla Polski orzeczeniami Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Podkreśla się, że brak zgody na zawarcie związku małżeńskiego przed duchownym przez osobę pozbawioną wolności na terenie jednostki penitencjarnej może naruszać prawo takiej osoby do wolności religijnej. Wolność religijna obejmująca korzystanie z posług religijnych, zawiera w sobie również udzielanie sakramentów. Zawarcie związku małżeńskiego, będącego w Kościele katolickim sakramentem, nie powinno być zatem ograniczane. Ceremonia zawarcia związku małżeńskiego, o ile odbywa się na terenie zakładu karnego, podlega zasadom wyznaczonym przez dyrektora. W praktyce jednak w sytuacji, gdy osoba skazana chce zawrzeć związek małżeński, najczęściej udziela się jej tak zwanej przepustki losowej (art. 141a § 1 kkw) (Mazur, 2019, 121).

Przewidziana w art. 141a kkw przepustka losowa oznacza możliwość czasowego (nieprzekraczającego pięciu dni) opuszczenia zakładu z uwagi na szczególne okoliczności w celu m.in. uczestnictwa w pogrzebie członka rodziny i innych wypadkach istotnych dla osadzonego (np. uczestnictwa w I Komunii św. dziecka, zawarcie związku małżeńskiego). Opuszczenie zakładu może nastąpić samodzielnie, w asyście osoby godnej zaufania lub pod konwojem funkcjonariusza Służby Więziennej. Decyzję o zezwoleniu na opuszczenie zakładu podejmuje jego dyrektor. Udzielenie zezwolenia osobie tymczasowo aresztowanej wymaga wydania zarządzenia o zgodzie przez organ, do którego dyspozycji tymczasowo aresztowany pozostaje (tzn. sądu lub prokuratury w zależności od etapu procesu) (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm.). Problemem spotykanym w praktyce jest natomiast rezygnowanie przez osadzonych z korzystania z przepustki losowej, jeżeli miałyby on nastąpić z towarzyszeniem konwoju.

Kolejnym problemem przy korzystaniu z sakramentów może być zapewnienie osobie osadzonej odpowiednich do tego warunków. W literaturze zwraca się uwagę m.in. na sakrament pokuty i pojednania. Osobom osadzonym powinno się bowiem zapewnić nie tylko możliwość spowiedzi, ale również dążyć do zachowania jej tajemnicy. Pogwałceniem zasady wolności religijnej jest doprowadzenie do sytuacji, w której współosadzony ma możliwość podsłuchiwania spowiedzi, co niestety zdarza się w praktyce (Nikołajew, 2012, 141).

Osoby rozpoczynające odbywanie kary pozbawienia wolności bądź areszt tymczasowy powinny być informowane o możliwościach praktykowania religii w więzieniu już w pierwszych dniach pobytu – w ramach tzw.

rozmowy informacyjnej (art. 101 kkw). Osadzeni mają zostać zapoznani m.in. z porządkiem wewnętrznym w zakresie czasu i miejsca wykonywania praktyk religijnych i posług. Zgodnie z zaleceniami norm międzynarodowych osoby pozbawione wolności powinny zostać poinformowane o ich prawach, obowiązkach i regułach dyscypliny więziennej pisemnie lub ustnie w zrozumiałym dla nich języku (Dąbkiewicz, 2020, [10.02.2023]).

Więzienna posługa duszpasterska

W Polsce posługę duszpasterską więzienną pełnią kapelani, a także osoby świeckie, które reprezentują prawie dwadzieścia Kościołów i związków wyznaniowych, w tym ponad 220 kapelanów więziennych Kościoła rzymskokatolickiego, kilkunastu księży Kościoła prawosławnego, kilku duchownych ewangelickich, jeden przedstawiciel Kościoła greckokatolickiego i jeden pastor Kościoła zielonoświątkowego. Instytucjonalnego wsparcia dla wykonywania posług religijnych udziela Rada Główna Duszpasterstwa Więziennego, w której składzie zasiadają duchowni katolicki, prawosławni i luterkańscy (Dąbkiewicz, 2020, [10.02.2023]).

Przepisy obowiązujące w polskim systemie penitencjarnym zezwalają praktycznie każdej wspólnotie religijnej na nieograniczony dostęp do zakładów karnych i aresztów śledczych oraz na świadczenie posług w takich formach, które wynikają z ich specyfiki. W celu zapewnienia osobom osadzonym możliwości wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych dyrektor zakładu powinien zawrzeć z kapelanem umowę o wykonywanie posług religijnych, w której określa się w szczególności zakres czynności kapelana, zasady jego zastępstwa przez innego duchownego, zakres i zasady korzystania przez kapelana przy wykonywaniu posług religijnych z pomocy innych osób oraz zasady współdziałania z dyrektorem zakładu (Mirecki, 2022, 51).

Ograniczenie prawa do praktyk religijnych

Zgodnie z art. 31 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., wolność człowieka znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej i tym samym podlega ochronie prawnej (Dz.U. z 1997 r. Nr 483, poz. 78). Korzystanie z konstytucyjnych praw i wolności może jednak zostać ograniczone, jeżeli byłoby to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób, a więc, gdy są konieczne demokratycznemu państwu (art. 31 ust. 3 Konsty-

tucji). Ograniczenie może zostać ustanowione wyłącznie na mocy ustawy (Serzhanova, Tuora-Schwierskott, 2018, 303–314). Uszczegółowieniem tego przepisu jest art. 53 ust. 5 Konstytucji, który dopuszcza możliwość ograniczenia wolności religijnej wyłącznie w drodze ustawy i wyłącznie wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. Porównanie treści przepisów art. 31 ust. 3 i art. 53 ust. 5 Konstytucji prowadzi do wniosku, że wolność religijna nie może być ograniczona z uwagi na ochronę środowiska.

Ograniczenie praw i wolności (w tym wolności religijnej) obywatela może nastąpić jednak z uwagi m.in. na zabezpieczenie prawidłowego toku postępowań karnych: przygotowawczych, jurysdykcyjnych i wykonawczych, a także postępowań prowadzonych za granicą i przejmowanych do ścigania w Polsce. Takie działania są w każdym demokratycznym państwie prawa konieczne do zapewnienia porządku publicznego. Osoby pozbawione wolności, pomimo swojej sytuacji prawnej, korzystają z praw i wolności obywatelskich. Faktyczna realizacja tych praw przez osoby pozbawione wolności może natomiast podlegać ograniczeniom, które muszą jednak być legalne, proporcjonalne i usprawiedliwione obiektywnymi przyczynami (Tuleja, 2021, [10.02.2023]).

Administracja zakładów karnych i aresztów śledczych nie może ograniczać prawa osób osadzonych do wykonywania praktyk religijnych. Istnieją jednak sytuacje wyjątkowe, w których prawo zezwala na wprowadzenie określonych ograniczeń praw osób pozbawionych wolności zarówno z przyczyn niezależnych jak i zależnych od osób, którym wolność ta jest ograniczana. Dyrektor zakładu karnego lub aresztu śledczego może na czas określony wstrzymać lub ograniczyć m.in. odprawianie nabożeństw i udzielanie posług religijnych, jednakże wyłącznie w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa (art. 247 kkw). O wprowadzeniu powyższych ograniczeń na okres do siedmiu dni dyrektor zakładu zobowiązany jest powiadomić sędziego penitencjarnego. Przedłużenie tego okresu powyżej siedmiu dni wymaga zgody sędziego (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm).

Możliwość bezpośredniego uczestnictwa w nabożeństwach została przez obowiązujące przepisy wyłączona w stosunku do tzw. sprawców niebezpiecznych, czyli takich, którzy stwarzają poważne zagrożenie społeczne lub poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego. Osoby takie mają prawo do uczestnictwa w nabożeństwach, jednak wyłącznie w oddziale, w którym przebywają. W praktyce stwarza to niemożność udziału w nabożeństwach, z uwagi na brak kaplic w tych oddziałach. Prawo do

praktyk religijnych może zostać osadzonemu ograniczone również poprzez wymierzenie kary dyscyplinarnej. Jako jedną z kar dyscyplinarnych Kodeks karny wykonawczy wymienia pozbawienie osadzonego możliwości bezpośredniego uczestniczenia, wspólnie z innymi skazanymi, w nabożeństwach, spotkaniach religijnych i nauce religii. Na żądanie skazanego należy mu jednak umożliwić bezpośrednie uczestniczenie w nabożeństwie w warunkach uniemożliwiających mu kontakt z innymi skazanymi. Prawo do uczestnictwa w nabożeństwach ograniczane jest również osobom tymczasowo aresztowanym z uwagi na przyjęte w pewnych okolicznościach kryterium zakazu kontaktu określonych grup pomiędzy sobą (tzw. współników w popełnieniu czynu zabronionego) (Nikołajew, 2014, 103).

System dozoru elektronicznego (SDE)

Osobną kategorię stanowią osoby odbywające karę pozbawienia wolności w systemie dozoru elektronicznego. Kara ta odbywana jest w miejscu zamieszkania skazanego przy użyciu środków technicznych mających na celu monitorowanie, czy osoba ta nie oddala się z domu. Osoby odbywające karę w tym trybie mają jednak prawo do czasowego opuszczania miejsca zamieszkania w celu podejmowania pracy zarobkowej, robienia zakupów, udania się do lekarza. Zgodnie z art. 43 kkw skazany ma prawo czasowego oddalania się od miejsca zamieszkania również w celu wykonywania praktyk religijnych lub korzystania z posług religijnych (Dz.U. z 2023 r. Nr 127, z późn. zm.).

W celu uniknięcia tego typu zagrożeń postuluje się – w kategorii postulatów *de lege ferenda* – złagodzenie klauzuli zawartej w Kodeksie karnym wykonawczym, pozwalającej na ograniczenie wolności religijnej więźniów ze względu na tak ogólnie określone kryteria, jak: zasady tolerancji, potrzeba niezakłócania ustalonego porządku i bezpieczeństwa w zakładzie karnym lub areszcie śledczym. Przyjęcie rozwiązania, polegającego np. na szczegółowym doprecyzowaniu tych klauzul, umożliwi pełniejszą, niż dotąd, realizację idei demokratycznego państwa prawa, którego podstawę stanowią prawa wynikające wprost z godności osoby ludzkiej, niezależnie od miejsca ich wykonania.

* * *

Prawa i wolności obywatelskie mogą być ograniczone m.in. dla zabezpieczenia prawidłowego toku postępowań karnych: przygotowawczych, jurysdykcyjnych i wykonawczych. Nie oznacza to jednak, że osoba odbywająca karę pozbawienia wolności lub wobec której został zastosowany środek w postaci

tymczasowego aresztowania, jest pozbawiona wolności religijnej i prawa wykonywania praktyk religijnych. W doktrynie powszechnie przyjmuje się bowiem, że „skazany, który przekroczył mury zakładu karnego, wciąż pozostaje obywatelem posiadającym prawa i obowiązki”. Dlatego też przepisy prawa gwarantują osobom pozbawionym wolności prawo do wolności religijnej – w tym prawo do wykonywania praktyk religijnych (Sakowicz, 2004, 59).

Osoba pozbawiona wolności ma prawo do wykonywania praktyk religijnych w warunkach zakładu karnego, korzystania z posług religijnych, bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne, słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, posiadania w tym celu książek, pism i przedmiotów, uczestniczenia w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii, brania udziału w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego, spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy, odwiedzin skazanych w pomieszczeniach, w których przebywają, przez duchownych kościoła lub innego związku wyznaniowego. Obowiązek zapewnienia warunków do wypełniania przez osadzonych posług religijnych spoczywa na administracji jednostki penitencjarnej.

W praktyce pojawiają się jednak problemy związane z realizacją prawa do wolności religijnej. Problemy te związane są z organizacją poszczególnych zakładów, dostępnością i wyposażeniem kaplic, liczbą duchownych danego wyznania mogących pełnić funkcję kapelana, co wpływa m.in. na brak uwzględnienia indywidualnych potrzeb osadzonych co do częstotliwości odprawianych nabożeństw. Trudności nastręcza również kwestia przygotowywania posiłków zgodnie z wymogami religii. Osoby osadzone o wyznaniu katolickim posiadają większe możliwości realizacji prawa nie tylko z uwagi na większą dostępność duchownych rzymskokatolickich, ale również wyposażanie kaplic w zakładach głównie do sprawowania nabożeństw Kościoła katolickiego czy umożliwianie osadzonym zachowania postu ścisłego w Popielec i w Wielki Piątek poprzez przygotowanie wtedy, podobnie jak w każdy piątek, bezmięsnych potraw.

Należałoby postulować wprowadzenie przepisów w sposób precyzyjny regulujący zasady odstąpienia od podawania żywienia osadzonym zgodnie z ich przekonaniami religijnymi, w miejsce obecnie obowiązujących ogólnych norm.

Istotnym byłoby również wyraźne unormowanie kwestii dotyczących możliwości uczestnictwa w sprawowanych nabożeństwach, tak aby za-

spokajane były indywidualne potrzeby osadzonych, w tym również osób tymczasowo aresztowanych.

BIBLIOGRAFIA

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., Zbiór Dokumentów z 1958 r., nr 10–12, poz. 177.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 284, poz. 61.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 167, poz. 38.

Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy.

Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. O gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o Stosunku Państwa do Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o Stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z usług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych.

Wyrok ETPCz z 7 grudnia 2010 r., 18429/06, LEX nr 738025 [6.11.2023].

- Complak K., 2002, *O prawidłowe pojmowanie godności osoby ludzkiej w porządku RP*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa, s. 63–79.
- Dąbkiewicz K., 2020, *Komentarz do art. 4 kkw*, w: K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [10.02.2023].
- Góralski W., Adamczewski W. (red.), 1994, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 28 lipca 1993 r.*, Płock.
- Góralski W., 2003, *Wstęp do prawa wyznaniowego*, Płock.
- Kilińska-Pękacz A., 2019, *Prawo osób tymczasowo aresztowanych i skazanych do korzystania z wolności religijnej w Polsce*, „The Prison System Review”, nr 103, s. 29–54.
- Krukowski J., 2000, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin.
- Kwieciński A., 2015, *Podstawy prawne realizacji prawa do wolności religijnej w warunkach izolacji penitencjarnej. Rozważania na marginesie dyskusji o zjawisku multikulturowości populacji więziennej*, „Przegląd Prawa i Administracji” C, cz. 1–2, s. 251–264.
- Mazur M., 2019, *Zawarcie związku małżeńskiego przez i z osobami pozbawionymi wolności w jednostkach penitencjarnych*, „Prokuratura i Prawo”, nr 1, s. 121–140.
- Mirecki M., 2022, *Izolacja penitencjarna a prawo do wolności religii w teorii i praktyce*, „Civitas Hominibus”, nr 17, 51–61.
- Misztal H., 1996, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin.
- Nikołajew J., 2014, *Granice wolności uzewnętrzniania religii przez skazanych na podstawie Kodeksu karnego wykonawczego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 84, s. 103–126.
- Nikołajew J., 2015, *Prawo osób pozbawionych wolności do wyżywienia przygotowanego według wymogów religijnych. Regulacje normatywne a trudności praktyczne*, „Kościół i Prawo”, nr 4, s. 151–169.
- Nikołajew J., 2013, *Reguły Minimalne i Europejskie Reguły Więzienne a prawo więźniów do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, t. 16, s. 111–135.
- Nikołajew J., 2012, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin.
- Rakoczy B., 2008, *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa.

- Sakowicz A., 2004, *Granice prawa do prywatności osób odbywających karę pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 43, s. 59–76.
- Serzhanova V., Tuora-Schwierskott E., 2018, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, t. 40, s. 303–314.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., 2017, *Prawo do praktyk religijnych osób osadzonych w areszcie śledczym i odbywających karę pozbawienia wolności w teorii i praktyce penitencjarnej*, „Archiwum Kryminologii”, t. 39, s. 117–148.
- Świst G., 2018, *Wolność sumienia i religii w Konstytucji RP z 1997 roku w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym*, „Studia Gdańskie”, t. 42, s. 145–159.
- Tuleja P., 2021, *Komentarz do art. 31 Konstytucji RP*, w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, wyd. 2 [10.02.2023].